

Karin van Schaik-Scheers

Een houtsnede met *Christus aan het kruis als Goede Herder* uitgegeven door Peter Warnersz.

De ontdekking van een – tot dusverre onbekende – zestiende-eeuwse houtsnede, die tussen twee gravures was geplakt¹, vormde een grote verrassing bij de restauratie van het z.g. *Heemskerck-album* (afb. 1).

Op de met de hand ingekleurde houtsnede is de gekruisigde Christus als Goede Herder afgebeeld. Rondom de voorstelling staan Nederlandse bijbelteksten en het geheel wordt omsloten door decoratieve ornamenten. De prent draagt als titel: *Verblijft u mit my: want ick mijn verloren Schaep gevonden hebbe*, een bijbel passage uit het evangelie van Lucas die betrekking heeft op de gelijkernis van 'Het verloren schaap' (Lucas 15:3–7). De tekst links van de afbeelding verwijst naar dezelfde gelijkernis maar dan in de versie van de evangelist Matteüs (18:12–14). Rechts van de voorstelling is een passage uit het evangelie van Johannes opgenomen die verband houdt met de gelijkernis van 'De Goede Herder' (Johannes 10:11–16). Onder de voorstelling is het laatste vers uit Psalm 119 geciteerd (zie voor de transcriptie van de teksten p. 221).² Geheel links aan de onderzijde van het blad staat het colofon: *Gheprent toe Campen/ by my Peter Warnerszoen*. Het blad is aan de rechterzijde afgesneden waardoor een gedeelte van de tekst en de ornamentale rand zijn weggevallen. De houtsnede is met behulp van sjablonen gekleurd hetgeen erop wijst dat dergelijke ingekleurde afdrucken in een grote oplage vervaardigd werden. De houtsnede moet tus-

sen ca. 1550 en 1565 gedateerd worden.³ Zoals bij de meeste door Peter Warnersz. uitgegeven houtsneden is het ook in dit geval niet mogelijk vast te stellen, wie de ontwerper is geweest.

De drukker en uitgever Peter Warnersz.

Peter Warnersz. was als drukker en uitgever werkzaam in Kampen tussen ca. 1540 en 1566. Hij was de zoon van de lakenkoopman Warner Robertsz. en diens vrouw Catherijne, gegoede burgers van de stad Kampen. Zijn drukkerij, annex boekwinkel, genaamd 'De Witte Valck', was gevestigd aan de Broederstraat. Warnersz. gaf in Kampen zowel boeken (waarvan een aantal geïllustreerd)⁴ als losse prenten uit. In 1566 kwam er abrupt een einde aan zijn carrière omdat hij verwikkeld raakte in een proces over de uitgave van een pamflet waarin de inquisitie werd geheld.⁵ Het proces dat zich enkele maanden voortsleepte, ook al omdat het stadsbestuur niet veel haast maakte met de afwikkeling, eindigde met de spectaculaire vlucht van Warnersz. uit het stadhuis waar het proces gevoerd werd. De drukker vestigde zich daarna in Emmerik, vlak over de Duitse grens en vanaf dat moment is er weinig meer over hem bekend. Van drukkersactiviteiten van Warnersz. in Emmerik zelf ontbreekt tot op heden elk spoor.⁶ Van zijn losse prenten, alle houtsneden, waren er tot nu toe nog twaalf bekend.⁷ Met uitzondering van één prent, een voorstelling van *Het Laatste*

Afb. 1. Uitgave Peter Warnersz. te Kampen, 'Christus als Goede herder aan het kruis', houtsnede (met de hand gekleurd; 156 × 109 mm) en boekdruk, 260 × 340 mm (unicum; rechts afgesneden), Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Avondmaal met Latijnse opschriften, hebben de door hem uitgegeven prenten profane moraliserende thema's tot onderwerp (zoals *Het ongelijke liefdespaar*, *Het rad van fortuin* en *Het levensrad*) en zijn deze voorzien van Nederlandse teksten waarvan een aantal in dichtvorm. Bijna de helft van de voorstellingen gaat terug op Duitse voorbeelden. Dat is niet zo verwonderlijk gezien de ligging van Kampen en de frequente handelscontacten met Duitsland in de zestiende eeuw. De ontwerpers van de houtsneden zijn, op één uitzondering na, onbekend en de meeste prenten zijn niet gedateerd. De twaalf tot dusver bekende houtsneden zijn alle in het bezit van het Rijksprentenkabinet. Het ongekleurde exemplaar van *Het Laatste Avondmaal* is oud bezit (waarschijnlijk uit de collectie Van Ley-

den), de andere elf met de hand gekleurde exemplaren, voor zover bekend unica, zijn afkomstig uit het album met *Illuminierte Holzschnitte* uit de collectie van de hertogen van Saksen-Coburg te Gotha en werden in 1932 verworven.⁸

De vondst van deze nog onbekende prent van Warnersz., de tweede met een bijbels onderwerp, mag in het kader van deze verzameling dan ook wel als een buitengewoon gelukkige toevalstreffer worden beschouwd.

'Het verloren schaap' en 'De Goede Herder' De gelijkenis van 'Het verloren schaap' wordt door de evangelisten Lucas en Matteüs beschreven. In deze gelijkenis spreekt Jezus over de zorgzame herder die honderd schapen heeft maar wanneer er één ver-

dwaalt net zolang zoekt tot hij het verloren schaap gevonden heeft. Het verloren schaap is het symbool van de zondige mens, zoals blijkt uit de laatste passage van het Lucas-verhaal: *Ik zeg u, dat er alzo blijdschap zal zijn in de hemel over één zondaar, die zich bekeert, meer dan over negenennegentig rechtvaardigen, die geen bekering nodig hebben* (Lucas 15:7).⁹

In de gelijkenis van 'De Goede Herder', die beschreven is in het evangelie van Johannes, vergelijkt Jezus zichzelf met de goede herder die zijn leven inzet voor zijn schapen en zijn kudde beschermt tegen de roofzuchtige wolf. Maar niet alleen in het Nieuwe, ook in het Oude Testament wordt op verschillende plaatsen naar de relatie tussen Jezus als Goede Herder en de mens als het verloren schaap verwezen (Psalm 119:176; Jesaja 40:11; Ezechiël 34:11-12).

In de vroeg-christelijke kunst komen afbeeldingen van 'Jezus als Goede Herder' voor vanaf de derde eeuw na Christus.¹⁰ Jezus wordt daarbij weergegeven als een jonge baardeloze knaap met een schaap op de schouders. In de middeleeuwen worden afbeeldingen van het thema zeldzamer. De spaarzame voorbeelden van voorstellingen met 'Jezus als Goede Herder' in de vijftiende eeuw zijn vooral te vinden in de prentkunst en houden waarschijnlijk verband met de invloed van de 'moderne devotie', een vroomheidsbeweging waarbij het accent lag op een heel persoonlijke en emotionele beleving van de persoon van Christus. Op deze vijftiende-eeuwse devotieprenten heeft de jonge herdersknaap inmiddels plaatsgemaakt voor de meer traditionele Christus-figuur, een man met baard en aureool, gekleed in een lange tunica.¹¹ Vanaf het einde van de vijftiende eeuw gaat bovendien ook het lijdensmotief op afbeeldingen van de Goede Herder een belangrijke plaats innemen. Niet alleen wordt Jezus weergegeven met de stigmata aan handen en voeten maar ook ontstaan er voorstellingen waarop het thema gecombineerd wordt met andere thema's die expliciet betrekking hebben op het lijden van Jezus. Voorbeelden daarvan zijn onder meer: 'De Goede Herder als Man van Smarten' en

'De Goede Herder als Man van Smarten in de wijnpers'.¹²

De prent uitgegeven door Warnersz. is ook een voorbeeld van zo'n gecompileerde voorstelling, waarin 'De kruisiging van Christus' en 'Christus als Goede Herder' tot één geheel zijn verwerkt. Voor zover bekend – en dat maakt de prent zo interessant – is er geen ander voorbeeld bekend waarop het thema zo is afgebeeld.

De voorstelling van de gekruisigde Christus in een landschap met links van het kruis de zon en rechts de maan sluit geheel aan bij de traditie. Zon en maan vormen daarbij de symbolen van het Nieuwe en het Oude Verbond. Aan de voet van het kruis staan meestal Maria en Johannes afgebeeld.¹³ Deze figuren ontbreken echter op deze houtsnede. In plaats daarvan staat het kruis van Christus binnen een omheind perk, waarin zich aan de voet van het kruis negen schaapjes bevinden. Op de schouders van Christus ligt het 'Verloren schaap', dat teruggevonden is.¹⁴ Op de houtsnede is letterlijk in beeld gebracht dat Jezus de zondenlast van de wereld op zich heeft genomen en door zijn lijden en dood de mensheid heeft verlost. Van Cornelis Anthonisz., een tijdgenoot van Warnersz., bestaat een houtsnede, gedateerd 1540, waarop 'Jezus als Goede Herder' eveneens is afgebeeld (afb. 2). Ofschoon beide houtsneden thematisch aan elkaar verwant zijn, heeft Cornelis Anthonisz. het onderwerp op een geheel andere wijze weergegeven. De Goede Herder zelf is op de traditionele wijze afgebeeld. Ofschoon door de aanwezigheid van het kruis achter Christus weliswaar wordt verwezen naar het lijden, valt het accent bij deze voorstelling veeleer op het berouw van de zondaar en de vergiffenis door Christus. Dit wordt benadrukt door de aanwezigheid van drie boetvaardige zondaars, feitelijk de drie verloren schapen, uit de bijbel: koning David, de verloren zoon en de tollenaar. Het verhalende element is op de houtsnede van Anthonisz. sterker aanwezig dan op de prent van Warnersz., waar de aandacht volledig gericht is op de gekruisigde Christus.

Wat de compositie betreft sluit de houtsnede van Warnersz. meer aan bij een anonieme

Afb. 2. Cornelis Anthonisz, 'Christus als Goede herder', houtsnede 233 × 265 mm (late afdruk), Ashmolean Museum, Oxford.

Afb. 3 (rechts). Anoniem, Duitsland, met monogram MS, 'Luther en Hus als goede herders', houtsnede (met de hand gekleurd) en boekdruk 248 × 260 mm, Kupferstichkabinett, Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem.

Duitse houtsnede uit ca. 1530–1540, waarop eveneens de gekruisigde Christus in een omheining is afgebeeld (afb. 3). Opvallend is daar echter de aanwezigheid van Luther (die zelf als Goede Herder binnen de omheining staat) en Johannes Hus (die vaak als voorloper van Luther werd beschouwd en daarom ook buiten de omheining staat). Bovendien vormt de Duitse prent slechts de helft van een oorspronkelijk groter geheel, hetgeen onder meer blijkt uit het doorlopend boven- en onderschrift en het ontbreken van de kaderlijn rechts. In de tekst onder de houtsnede wordt gewaarschuwd voor wolven in schaapskleren die de schapen proberen te roven. Mogelijk is dus op het rechtergedeelte van de prent (dat verloren is gegaan) een voorstelling te zien geweest van wolven, vermomd als Paus en katholieke geestelijken.¹⁵

Het gaat hierbij om een retormatorische (anticlericale) propagandaprent, één van de vele die in die tijd in Duitsland circuleerden. Van een dergelijk polemisch karakter is bij de prent van Warnersz. echter geen sprake.

'Jezus als de Goede Herder': een reformatorisch thema?

Zestiende-eeuwse afbeeldingen van het thema van 'Jezus als de Goede Herder' worden vaak in verband gebracht met de invloed van de reformatie en beschouwd als voorbeelden van protestantse iconografie.¹⁶ Eén van de argumenten daarbij is dat het onderwerp (met verwante thema's als 'De Verloren zoon' en 'De Verloren schelling') nauw aansluit bij het kernpunt van Luthers leer: zaligmaking door het geloof alleen (dus zonder de noodzaak van de door de Kerk opgelegde

Das xxxiii Capitel des Propheten Ezechielis

In götlicher schrifft find man klar
 Das Christus vnd Propheten zwar
 Vnd die Apostel han gelagte
 Vnd von den wölffen klar gesage
 Auch von den falschen hirtzen zwar
 Das findet man lauter vnd klar
 Durch Ezechiel sich Gott beklage
 Am vier vñ dreißigsten Capitel sage
 Das sich die hirtzen selber woeyden
 Vnd sich von der schaff wollen kleyde
 Vnd die fassien erwidern sie
 Vnd den schwachen hülffens nie
 Er sagt auch durch Hieremiam
 Damit er sie nur gar bescham
 Sage wehe ihr hirtzen die do wissen
 Vnd die schaff der herd zu reissen
 Mein waid vnd meiner leu
 Darmit ihr sie von mir thut eren
 Mit ewer lüg vnd argen list
 Die diesen volck nit nütze ist
 Vmb er solche thut bescheyden

Das sin sein schaff nit sollen woeyden
 Vnd sie erlöset von disen wölffen
 Ist auch veründigt vñ den zwölffen
 Petrus der selbig einer ist
 Hat geschriben durch argen list
 Vnd verbotten durch guten syn
 Nit zu werden vmb schänden gwyn
 Inn der ersten Epistel drae
 Am 7. Capitel es geschriben stat
 Vnd in der andern Epistel
 Sagt er mit hellen worten schnell
 Das sich solt geben zur letzten zeit
 Das die warheit vtriffen weyt
 Sol von disen wölffen werden
 Das man kein sund auff diser Erden
 Denn glauben Christi vnd seiner leere
 Vnd sagt es wer von ihnen fer
 Da weg der warheit ganz verport
 Vnd werden auch verlaugnen gote
 Der sie erkaufft mit seinem blut
 Vñ leben achten gut

Vnd mit lügen vnd mit geiz
 Selbstlich sagen siech da leiz
 Du must erkauffe von mir vmb gelt
 Wiltu sin hymel sein geselt
 Solchs werden sie all treyben
 Vnd kein warheit bey ihn bleyben
 Vnd alle mit erdichten worten
 Greblich sün zur hellen porten
 Vnd Christus gsage von de zwölff e
 Wir solle vns hüten vor de wölffen
 Die verderben Christus mayden
 Vñ sich mit schafften gstat bet leyde
 Innen sind es reissend wölff
 Das han kund gethan die zwölff
 Johannes sagt auch hell vnd klar
 Inn seiner Epistel offenbar
 Das sie mit lüg vnd argen list
 Der Antichrist schon nit treffen rüst
 Zu seiner zeit sey schon verhanden
 Das er wirrt in allen landen
 Vnd stee gar lauter vnd auch klar

Der ersten Epistel offenbar
 Am andern Capitel ist geschriben
 Vnd wirrt mit lüg nit abtoben
 Er sagt ihr brüder ich thut euch kund
 Es ist gar nahe die leg er stund
 Vnd wie ihr von mir habe gehört
 Das der glauben wirt zerfört
 Vom Antichrist wie ihr dan reist
 Der yetz und schon in der welt ist
 Sie sein von vns aufgangen
 Hüt euch nach ihn habe kü verläggen
 Het sie der Satban nit getriben
 So werten sie bey vns bliben
 Auff das sie weren offenbar
 So sein sie nit in vnser schar
 Sant Paulus gabe im de rechte eitel
 Ziem am 3er ainzigsten Capitel
 Sagt er mit warung offentbar
 Das bald nach ihm in seiner schar
 Vnd so er wirrt von ihnen set yden
 Set war wölff sie wüde beluden

verplichting tot het verrichten van goede werken).¹⁷ Het afbeelden van Jezus als Goede Herder werd inderdaad door Luther persoonlijk aanbevolen.¹⁸ Dat het thema hem na aan het hart lag mag eveneens blijken uit het feit dat één van zijn preken geheel gewijd is aan de Goede Herder en het verloren schaap.¹⁹ Ook bevindt zich in de geïllustreerde uitgave van Luthers *Bettbüchlein* (1527) een door Hans Sebald Beham ontworpen houtsnede van Christus als Goede Herder die met het verloren schaap op zijn schouders op weg gaat naar Golgota.²⁰ In de reformatorische propaganda werd eveneens graag gebruik gemaakt van het onderwerp maar dan bij voorkeur van het verhaal uit het Johannes-evangelie, waarin de Goede Herder zijn schapen beschermt tegen de roofzuchtige wolven (in casu de Paus en de katholieke geestelijkheid).²¹ Er zijn dus zeker argumenten aan te voeren die het aannemelijk maken om – in ieder geval bij de Duitse voorbeelden – te spreken van een bij voorkeur in reformatorische kringen gepropageerd thema.

Anders dan in Duitsland had de religieuze situatie zich in de Nederlanden, zeker vóór 1566, nog niet gestabiliseerd. Ofschoon er in de eerste helft van de zestiende eeuw onder invloed van de hervorming en het humanisme een mentaliteitsverandering in het religieuze denken oprad, was er op dat moment nog geen sprake van een kerkscheiding. Velen hadden weliswaar kritiek op de misstanden in de katholieke kerk en stonden open voor verschillende denkbeelden van de hervorming maar men hoopte, in navolging van Erasmus, vooral op hervormingen binnen de bestaande kerk.²² Voor de beeldende kunst uit die periode betekent dit dat het bijzonder gecompliceerd is, en vaak zelfs onmogelijk, om afbeeldingen met bijbelse thema's te verbinden met een bepaalde geloofsrichting.²³ De vraag is dan ook of de prent van Warnersz., waarvan het thema voor wat betreft Duitsland vrij duidelijk gerelateerd kan worden aan reformatorische denkbeelden, ook naar Nederlandse maatstaven zou kunnen worden beschouwd als een 'reformatorische' prent. Onmogelijk is het zeker niet. Lutherse

invloeden drongen al vroeg door in Kampen en ofschoon het stadsbestuur natuurlijk de taak had hiertegen op te treden, blijkt maar al te duidelijk dat men veel door de vingers zag²⁴ en niet van zins was snel tot vervolging over te gaan. Dat ook Peter Warnersz. zelf de toets der (katholieke) kritiek niet geheel kon doorstaan blijkt uit het feit dat verschillende boekjes van zijn pers zowel op de index van 1557 als op die van 1570 kwamen te staan en voor één van die uitgaven werd hij dan ook veroordeeld. Overigens moet daarbij worden opgemerkt dat het uitgeven van 'ketterse' lectuur nog niet betekende dat de drukker ook zelf de zijde van de reformatie had gekozen. Economische motieven speelden daarbij een minstens even belangrijke rol en wanneer er vraag was naar bepaalde boeken keken de meeste drukkers niet al te nauw op de inhoud van de uitgave. Ondanks dat is het toch heel goed mogelijk dat Warnersz. wel degelijk sympathie koesterde voor de denkbeelden van de reformatie.²⁵ Niet alleen het afgebeelde thema, waarvoor misschien zoals bij zovele van de door Warnersz. uitgegeven prenten een Duitse prent als voorbeeld heeft gediend, maar misschien nog eerder de belangrijke plaats die de bijbelteksten op de prent innemen,²⁶ zouden daarvan kunnen getuigen.

Toch liggen de zaken niet eenvoudig. De dichteres Anna Bijns, een tijdgenote van Warnersz., van wie bekend is dat zij een vurig tegenstander was van Luther, verwijst in haar refreinen herhaaldelijk naar Jezus als de Goede Herder. Zo schrijft ze in een refrein uit 1567:

*Heere, gelijck een schaepken sonder herde,
Ben ic verre van uwer koyen gedwaelt,
[...]*

*Ik blijve verloren, ten sij dat ghij mij weerhaelt,
Want uut mij selven en can ic niet goets.*²⁷

De prent van Warnersz. zou als illustratie bij dit gedicht van de zeer katholieke Anna Bijns evenmin misstaan hebben!

Tegen die achtergrond gezien zal het duidelijk zijn dat het niet mogelijk is om op basis van het thema dat op de prent van Warnersz. is afgebeeld te kunnen spreken van een specifiek 'reformatorische' prent.²⁸ Zowel Luther als Anna Bijns, maar zeker ook de grote

groep die tussen deze twee tegenpolen stond, zal deze devotionele voorstelling aangesproken hebben.

Uit het feit dat de houtsnede in het Heemskerck-album als versteviging tussen twee gravures is gebruikt, valt af te leiden dat houtsneden zoals deze tegen het eind van de zestiende eeuw kennelijk van weinig waarde werden geacht. Om die reden zullen er dan ook veel verloren zijn gegaan. Des te gelukkiger is het dat er zo af en toe toch nog één voor de ondergang gespaard is gebleven.

Bijlage: opschriften houtsnede

Boven de afbeelding:

Verblijft u mit my: want ick mijn verloren Schaep gevonden hebbe, Luce, [xv]

Links van de afbeelding:

Matthei, xvij.

Die soene des menschen is ghecomen/salich te maken/ dat verloren was. Wat dunct u? waert datter yemant hondert schapen hadde/ ende een van desen dwaelde, Laet hy niet die negenentnegentich op die bergen/ ende gaet soecken dat eene schaep dat verloren is? Ende ist dat hyt vint, Ic seg u vorwaer: Hy verblijft hem meer van dit een schaep/ dan van die negenentnegentich: die niet ghedwaelt en hebben.

Alsoe is die wille niet van uwen Vader die in die hemelen is/ datter een van desen cleynsten verloren worde.

Gheprent toe Campen/ By my Peter Warnerssoen.

Rechts van de afbeelding:

Joannis, x.

Ick bin: sprecht Ch[risto] een guet herder. Een [guet] herder stelt sijn leven [voor] sijn schaepen. Mer een h[uer]linck die ghien herder [en is] wiens die schapen niet [eygen] en zijn/ die siet den wolf [co]lmen/ ende hi verlaet die sch[ae]pen/ ende vliet/ ende die wolf gr[rij]pt/ ende verstroyt die schapen [en de] huylinck vliet/ wantt [hy een] huylinck is/ ende en ach[t] [die] schapen niet. Ic bin een [guet] herder/ ende ick kenne [myne] schaepen/ ende die [myne] die kennen my.

Onder de afbeelding:

David Psalmo cxvij.

Ick hebbe gedwaelt/ gelijk een verloren scaepken: Soect doch/ o Here uwen knecht.

N.B. De abbreviaturen zijn opgelost en de tekst die door de afsnijding ontbreekt aan de rechterzijde van het blad staat tussen vierkante haken.

Noten

¹ Het blad met de houtsnede bevond zich tussen twee gravures met de paginanummers 155 en 156. De prent is geïnventariseerd onder inv.nr. RP-P-1988-297A. De afmetingen van het blad zijn ca. 260 × 340 mm en die van de houtsnede 156 × 109 mm.

² Bij het citaat onder de afbeelding wordt verwezen naar Psalm 118, de oorspronkelijke nummering van de psalm in de Vulgaattekst.

³ Het watermerk van het papier is een kruik met kroon en vierpas en een dubbellijnig oor. Op de kruik een band met letters (niet leesbaar) en daarboven een streep. Vergelijk, C. M. Briquet, *Les Filigranes, Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*, Paris etc. 1907, 4 vols., vol. iv, nr. 12767 (te Den Haag gedateerd 1544). Ik dank de heer M. D. Haga voor zijn hulp.

⁴ Op dit moment zijn nog ca. 57 uitgaven van Warnersz. bekend. Het gaat over het algemeen om stichtelijke en didactische werkjes met Nederlandse tekst. Vaak zijn het herdrukken naar eerder verschenen boeken. Over de boekillustraties en prentuitgaven van Warnersz. bereidt de schrijver van dit artikel een dissertatie voor.

⁵ De titel van het pamflet luidde: *Verclarinche van die menichvuldighe loose practijcken ende listen ... van d'inquisitio*. Zie Chr. Sepp, *Verboden lectuur*, Leiden 1889, p. 258.

⁶ Zie voor meer gegevens over en een bibliografie van Warnersz.: G. H. A. Krans, 'Peter Warnersz., drukker en uitgever te Kampen', *Het Boek* 24 (1937), pp. 147-186; een uitvoerig verslag van de rechtzaak wordt gegeven door: S. Elte, 'De rechtzaak tegen Peter Warners, boekdrukker te Kampen (1566-1567)', *Kamper Almanak* 1951/52, pp. 148-173 (ook als overdruk aanwezig op de Koninklijke Bibliotheek).

⁷ Een aantal houtsneden is gereproduceerd in: Wouter Nijhoff, *Nederlandsche houtsneden 1500-1550. Reproducties van oude Noord- en Zuid-Nederlandsche houtsneden met en zonder tekst in de oorspronkelijke grootte*, 's-Gravenhage 1931-39, nrs. 136, 199/200, 220/21, 291/92, 308, 318. Zie ook: cat. tent. *Centsprenten*, Amsterdam (Rijksprentenkabinet) 1976, nrs. 7, 9, 10, 11, 14, 33, en K. van Schaik-Scheers, in cat. tent. *Kunst voor de beeldenstorm*, Amsterdam (Rijksmuseum) 1986, pp. 376-381, nrs. 254 t/m 257.

⁸ Zie veilingcatalogus Boerner, Leipzig, 2-3 mei 1932, nrs. 524-28; zie ook: 'Verkregen met steun

van de Vereniging Rembrandt', *Bulletin van het Rijksmuseum* 31 (1983), pp. 211-214.

⁹ Bij het citeren van de bijbeltekst is gebruik gemaakt van de uitgave van het Nederlands Bijbelgenootschap.

¹⁰ Voor het thema van de Goede Herder zie: Anton Legner, *Der Gute Hirte*, Düsseldorf 1959; Engelbert Kirschbaum (ed.), *Lexicon der christlichen Ikonographie*, 8 dln., Rom u.s.w. 1968-76, deel II, kol. 289-299.

¹¹ Een voorbeeld vormt onder meer een droge-naaldprent van de Meester van het Amsterdamse Kabinet, ca. 1475, zie J. P. Filedt Kok, cat. tent. *'s Levens Felheid - de Meester van het Amsterdamse Kabinet of de Hausbuch-meester*, Amsterdam (Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum) en Maarssen 1985, cat.nr. 17.

¹² Gereproduceerd in Legner 1959, *op.cit.* (noot 10), afb.28 en 29.

¹³ Zie bijvoorbeeld het Canon-blad in het *Misale Traiectense* door Lucas van Leyden, J. P. Filedt Kok, cat.tent. *Lucas van Leyden-grafiek*, Amsterdam (Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum) 1978, p.91 nr. 140.

¹⁴ Een opmerkelijk detail vormt overigens het aantal afgebeelde dieren. In de bijbel wordt gesproken over honderd schapen; waarschijnlijk heeft de ontwerper van de houtsnede die moeilijk honderd dieren kon afbeelden en toch het bijbelverhaal getrouw wilde volgen, het aantal gewoon door tien gedeeld.

¹⁵ Zie Werner Hofmann (ed.), cat.tent. *Luther und die Folgen für die Kunst*, Hamburg (Kunsthalle) 1983, p. 234 en afb. 108a.

¹⁶ *Ibidem*, p. 234: de Goede Herder voorstellingen worden vermeld onder de 'Protestantische Themen'. Ook in de cat.tent. *Kunst der Reformationszeit*, Berlin (DDR) (Staatliche Museen zu Berlin) 1983, p. 401 worden deze voorstellingen gerekend tot de 'Protestantische Bildthematik'.

¹⁷ Zie William Halewood, *Six subjects of Reformation Art. A preface to Rembrandt*, Toronto 1982, pp. 52-53.

¹⁸ Zie cat.tent. *Kunst der Reformationszeit* 1983, *op.cit.* (noot 16), p. 401, nr. F34.

¹⁹ Martin Luther, *Predigt vom verlorenen Schaf*, Hans Luft Wittemberg 1533 (U.B. Amsterdam). Luther zegt hierin onder meer: [...] *ungezwungen lesst er [Christus] sich für mich vnd alle welt ans Creutz schlagen/ vnd stirbt für das verloren scheflin/*.

²⁰ Gereproduceerd in cat.tent. *Luther und die*

Folgen 1983, *op. cit.* (noot 15), p. 234, cat.nr. 107.

²¹ *Ibidem*, p. 234, afb. 108a en 108b.

²² Zie R. P. Zijp, 'De iconografie van de reformatie in de Nederlanden, een begripsbepaling', *Bulletin van het Rijksmuseum* 35 (1987), pp. 176-192, vooral p.179.

²³ Zie Ilja M. Veldman, 'Maarten van Heemskercks visie op het geloof', *Bulletin van het Rijksmuseum* 35 (1987), pp. 193-210, vooral p. 193.

²⁴ In zijn schriftelijke verdediging tegen de aanklacht vermeldt Peter Warnersz. onder meer dat burgemeester Geert van der Vecht hem persoonlijk een keer attendeerde op een kramer die pamfletten tegen de inquisitie verkocht en ook dat burgemeester Henrick de Wolfs toekeek toen in het Vleeshuis anticlericale propaganda-prenten te koop werden aangeboden maar geen stappen daartegen ondernam. Zie: Gemeente-archief Kampen. Losse stukken, nr. 2253. 27 sept.-7 dec. 1566.

²⁵ Naar het schijnt werd Warnersz. al in 1541 een keer door het stadsbestuur op de vingers getikt voor het uiten van insinuerende opmerkingen ten aanzien van de religie: zie S. Elte, 'Kampen van Roomskatholiek tot Calvinistisch van ongeveer 1530 tot ongeveer 1580', *Verslagen en mededelingen van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis* 67 (1952), pp. 61-139, vooral p. 77.

²⁶ Ofschoon Luther afbeeldingen zeker niet afwees, stond in zijn opvattingen (en die van andere reformatoren) het woord van de Heilige Schrift centraal en diende het beeld vooral als aanvulling en verduidelijking daarop. Over Luthers opvattingen met betrekking tot het beeldvraagstuk zie: H. von Campenhausen, 'Zwingli und Luther zur Bilderfrage' in Günter Howe (ed.), *Das Gottesbild im Abendland*, Witten 1957, pp.139-175.

²⁷ Zie W. L. van Helten (ed.), *Refereinen van Anna Bijns*, Rotterdam 1875, p. 356.

²⁸ Zie ook Barbara Haeger, 'The prodigal son in sixteenth and seventeenth century Netherlandish art: depictions of the parable and the evolution of a Catholic image', *Simiolus* 16 (1986), pp. 128-138, vooral p. 138.